

УДК 378.147

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВИКЛАДАННЯ НОРМАТИВНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ» У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

О.В.Кобилянський

***Анотація.** Проаналізовано типову навчальну програму нормативної дисципліни «Безпека життєдіяльності» для вищих навчальних закладів для підготовки бакалаврів зі всіх спеціальностей; розглянуто практичні аспекти вивчення цієї дисципліни студентами в процесі підготовки до професійної діяльності.*

***Ключові слова:** безпека життєдіяльності, структура предмета, практична підготовка, компетентність.*

***Аннотация.** Анализируется типовая учебная программа нормативной дисциплины «Безопасность жизнедеятельности» для высших учебных заведений для подготовки бакалавров по всем специальностям; рассмотрены практические аспекты изучения этой дисциплины студентами в процессе подготовки к профессиональной деятельности.*

***Ключевые слова:** безопасность жизнедеятельности, структура предмета, практическая подготовка, компетентность.*

***Summary.** Analyzed standard curriculum normative discipline «Safety» for higher education for bachelors of all specialties. Consider practical aspects of the discipline of students in preparation for the profession.*

***Keywords:** safety of life, the structure of the object, practical training, and competence.*

Постановка проблеми. Більше двадцяти років серед освітян ведеться гостра дискусія про зміст та форми викладання у вищих навчальних закладах України дисциплін напряму безпеки життя та діяльності людини. Економічна ситуація, яка склалась у Радянському Союзі наприкінці 80-х років минулого століття, вимагала підготовки у вищих навчальних закладах фахівців, здатних самостійно, активно діяти, ухвалювати рішення, гнучко адаптуватись до умов життя, що швидко змінюються. Це вимагало зміни освітянської парадигми й перегляду змісту навчальних дисциплін. Але затверджені у 1990-1991 роках накази «Про першочергові заходи перебудови навчання з питань охорони праці та

цивільної оборони» та «Про введення в дію програми курсу «Безпека життєдіяльності» у силу об'єктивних причин вже не були виконані. До даного часу ситуація в Україні принципово не змінилася: при збільшенні у кілька разів випускників вищих навчальних закладів економіка відчуває гостру нестачу компетентних фахівців, спроможні виконувати професійні й соціальні функції.

До формування освітянського напрямку «Безпека життєдіяльності» в Україні спонукав спільний наказ Міністра освіти України та начальника штабу цивільної оборони України № 182/200 від 20 червня 1995 року, яким з 1995/96 навчального року вводилося викладання дисциплін «Безпека життєдіяльності» та «Цивільна оборона». За попередні десятиріччя був накопичений певний досвід викладання дисциплін «Охорона праці» та «Цивільна оборона», тому найбільші хвилювання у фахівців цієї галузі викликає нова дисципліна «Безпека життєдіяльності» (БЖД), яка стала базовою у циклі дисциплін з напрямку безпеки життя і діяльності людини. БЖД визначена нормативною і повинна обов'язково включатися до навчальних планів для всіх спеціальностей за освітньо-кваліфікаційними рівнями «молодший спеціаліст», «бакалавр».

Навчальна дисципліна «Безпека життєдіяльності» займає провідне місце у структурно-логічній схемі підготовки фахівця за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр» («молодший спеціаліст»), оскільки є дисципліною, що використовує досягнення та методи фундаментальних та прикладних наук з філософії, біології, фізики, хімії, соціології, психології, екології, економіки, менеджменту тощо і дозволяє випускнику вирішувати професійні завдання за певною спеціальністю з урахуванням ризику виникнення внутрішніх і зовнішніх небезпек, що спричиняють надзвичайні ситуації, та їхніх негативних наслідків [8]. Вони повинні володіти сукупністю загальнокультурних та професійних компетенцій з питань БЖД у відповідних напрямках підготовки для розв'язання професійних завдань, пов'язаних із гарантуванням збереження життя та здоров'я працівників в умовах небезпечних і надзвичайних ситуацій.

У той час як існуючий кваліфікаційний підхід спрямований на формування у випускника системи знань, умінь і навичок, що забезпечують типові види професійної діяльності в стабільних умовах, компетентнісний підхід сприяє формуванню готовності до більш ефективного розв'язання професійних, соціальних, особистих проблем у швидко змінюваних обставинах, в ситуації кризи тощо. На відміну від орієнтованої на засвоєння знань традиційної освіти, компетентнісна – спрямована на набуття, крім знань, умінь і навичок, досвіду практичної діяльності. Оволодіння компетенціями неможливе без досвіду діяльності, тобто компетенції і діяльність нерозривно пов'язані між собою. Компетенції формуються в процесі діяльності й заради майбутньої професійної діяльності. В цих умовах процес навчання набуває нового спрямування – він перетворюється на процес набуття знань, умінь, навичок і досвіду діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. З огляду на сказане, найпоширенішими підходами у дослідженні компетентності є соціально-психологічний та професійний. Як соціально-психологічну здатність (прийняття ефективних управлінських рішень) компетентність розглядають зарубіжні й вітчизняні дослідники О.В.Арцишевська, Л.І.Берестова, Н.В.Гришина, О.В.Євсєєв, Ю.М.Смельянов, Ю.М.Жуков, Г.О.Ковальов, В.Г.Лоос, Ю.Ф.Майсурадзе, Л.О.Петровська та інші, а професійну – В.І.Байденко, Т.М.Банщикова, В.С.Безрукова, В.А.Кальнеї, А.М.Новіков, Н.М.Дем'яненко, Н.М.Бібік, О.В.Овчарук, О.Я.Савченко, О.М.Шахматова та інші. Питанням компетентнісного підходу до підготовки студентів з безпеки життєдіяльності, охорони праці присвячені роботи В.Бикова, Г.Гогіташвілі, О.Бикової, А.Русаловського, В.Заплатинського, О.Запорожця, М.Ігнатовича, В.Лапіна, Є.Желіби, А.Романчука, В.Худодея та інших [1, 2, 4-7].

В процесі становлення дисципліни БЖД за 15 років було розроблено чотири типові навчальні програми. Дослідники та педагоги-практики відмічали певні недоліки кожної із них [1, 2, 6, 7]. Наприкінці 2010 року був прийнятий спільний наказ Міністерства освіти і науки України, Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків **Чорнобильської** катастрофи та **Державного** комітету України з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду № 969/922/216 від 21.10.2010 року «Про організацію та вдосконалення навчання з питань охорони праці, безпеки **життєдіяльності** та цивільного захисту у вищих навчальних закладах України», яким було упорядковано вивчення нормативних дисциплін: безпека **життєдіяльності**, основи охорони праці, цивільний захист та охорона праці в галузі у вищих навчальних закладах України. За наказом розроблені типові навчальні програми цих нормативних дисциплін, визначені обсяги навчального часу для їх вивчення та форми контролю [8]. На жаль, розроблена програма внесла ще більше суперечностей у процес викладання дисципліни «Безпека життєдіяльності» у вищих навчальних закладах ніж попередні, оскільки її структуризація та багато формулювань ускладнили процес викладання дисципліни.

Мета статті – окреслити основні проблеми, що виникають у процесі викладання БЖД для фахівців освітньо-кваліфікаційних рівнів «бакалавр», «молодший спеціаліст» за типовою навчальною програмою нормативної дисципліни.

Основні результати дослідження. До останнього часу забезпечення безпечної життєдіяльності у нашій країні ґрунтувалось на концепції абсолютної безпеки середовища, яка досягається за умови знання й дотримання вимог тисяч законів і нормативних актів, кількість яких з кожним роком зростає на кілька десятків. Так, із Законом України про охорону праці [3], остання – це система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності. За відповідність певної виробничої ситуації правилам безпеки відповідає інженер-конструктор нової техніки або організатор відповідних робіт, а не безпосередній виконавець робіт. Життя довело необґрунтованість цих сподівань, тому що реалізація цієї концепції знижує відповідальність людини за власну безпеку, і загальний стан безпеки не покращується.

Згідно з аксіомою про потенційну небезпеку, будь-яка діяльність людини небезпечна, тобто у жодному виді діяльності не можна досягти абсолютної безпечності. Тому недостатньо знати певну кількість правил, які регламентують поведінку людини в обумовлених ситуаціях. Сьогодні, із підвищенням технічної оснащеності виробничого та побутового середовища, розвиток небезпек у просторі і часі не завжди можна передбачити, тому й виникають ситуації, для яких правила ще не розроблені.

Недостатньо також запровадження для підвищення безпеки як на виробництві, так і у побуті систем управління і моніторингу безпеки, технічних заходів для підвищення надійності технічних об'єктів, засобів захисту тощо. Отже, за умов стрімкого розвитку науково-технічного прогресу людина поступово перетворилася на найбільш нетехнологічний суб'єкт виробництва – припускається чималої кількості помилок, швидко втомлюється, не встигає, не витримує, не справляється, а основними причинами нещасних випадків стали організаційні: порушення технічного процесу, трудової та виробничої дисципліни, незадовільне утримання і недоліки в організації робочих місць, незадовільна організація виконання робіт. На перераховані причини в нашій країні припадає 54% випадків загального і 52% смертельного травматизму.

Сучасна концепція безпеки життєдіяльності базується на досягненні прийняттого (допустимого) ризику. Її сутність полягає у прагненні створити такий малий ризик, який сприймає суспільство у цей час, виходячи з рівня життя, соціально-політичного та економічного становища, розвитку науки та техніки. Через це навчання з питань безпеки життєдіяльності треба розглядати як формування культури, гуманного світосприйняття та переконання у можливості встановлення гармонійних відносин між людиною, технікою і середовищем. Як показує досвід економічно розвинених країн, при сприятливих умовах працездатність людини підвищується на 15–20 %, тому що немає необхідності у витрачання сил на попередження загрози травмування і захисту організму від впливу небезпечних та шкідливих виробничих факторів.

На жаль, система підготовки фахівців в Україні з БЖД, що побутує нині, багато в чому зберігає традиційні підходи до вивчення охорони праці, які сформувалися в умовах адміністративно-командної системи. До основних недоліків цієї системи підготовки можна віднести: не розроблені єдині концептуальні положення і термінологія системи БЖД; у системі підготовки з БЖД відсутній належний початковий рівень, який формується у середній школі; зберігається диференціація дисциплін, об'єднаних у єдиний цикл «Безпека життєдіяльності»; теоретична та, особливо, практична підготовка з БЖД не відповідають реальному соціальному замовленню суспільства; ігнорується процес формування особових якостей людини, необхідних для забезпечення БЖД під час здобуття освіти; процес підготовки з БЖД перебуває поза культурним полем, у результаті чого ігнорується соціокультурний контекст процесу навчання; необґрунтоване самовільне скорочення навчального навантаження на вивчення дисциплін циклу БЖД у вищих навчальних закладах; відповідно, викладання цих дисциплін здійснюється тими викладачами дисциплін циклів професійної, соціально-гуманітарної, фундаментальної, природничо-наукової та загальноекономічної підготовки, яким у даному навчальному році не вистачило навантаження з основних дисциплін цих циклів у зв'язку із скороченням контингенту студентів; відсутність єдиної системи критеріїв і показників, які дозволяють оцінити рівень знань, умінь, навичок та професійних компетенцій і гарантувати необхідну якість підготовки фахівців з БЖД (задовільним рівнем коефіцієнта засвоєння у ДАІ вважається 0,9; у Держгірпромнагляді та Держенергонагляді – 0,8; а у вищих навчальних закладах – 0,6–0,65); відсутність діагностичних методик сформованості компетенцій з БЖД тощо.

Завдання вивчення нормативної дисципліни БЖД передбачає опанування знаннями, вміннями та

навичками розв'язувати професійні завдання з обов'язковим урахуванням галузевих вимог щодо забезпечення безпеки персоналу та захисту населення в небезпечних та надзвичайних ситуаціях і формування мотивації щодо посилення особистої відповідальності за забезпечення гарантованого рівня безпеки функціонування об'єктів галузі, передбачає опанування знаннями, вміннями та навичками вирішувати професійні завдання з обов'язковим урахуванням галузевих вимог щодо забезпечення безпеки персоналу та захисту населення в небезпечних та надзвичайних ситуаціях і формування мотивації щодо посилення особистої відповідальності за забезпечення гарантованого рівня безпеки функціонування об'єктів галузі, матеріальних та культурних цінностей у межах науково-обґрунтованих критеріїв прийнятного ризику [8]. Таким чином, в результаті вивчення дисципліни «Безпека життєдіяльності» бакалаври (молодші спеціалісти) у відповідних напрямках підготовки повинні оволодіти основними загальнокультурними та професійними компетенціями.

Загальнокультурні компетенції, на думку укладачів програми, охоплюють: культуру безпеки і ризик-орієнтоване мислення, що спонукає розглядати питання безпеки, захисту й збереження навколишнього середовища в якості найважливіших пріоритетів у житті й діяльності; знання сучасних проблем і головних завдань безпеки життєдіяльності та вміння визначити коло своїх обов'язків з питань виконання завдань професійної діяльності з урахуванням ризику виникнення небезпек, які можуть спричинити надзвичайні ситуації та привести до несприятливих наслідків на об'єктах господарювання; вміння оцінити середовище перебування щодо особистої безпеки, безпеки колективу, суспільства, провести моніторинг небезпечних ситуацій та обґрунтувати головні підходи та засоби збереження життя, здоров'я та захисту працівників в умовах загрози і виникнення небезпечних та надзвичайних ситуацій; здатність приймати рішення щодо безпеки в межах своїх повноважень.

Професійні компетенції за видом діяльності охоплюють:

у виробничо-технологічній діяльності: здатність орієнтуватися в основних методах і системах забезпечення техногенної безпеки, обґрунтовано вибирати відомі пристрої, системи та методи захисту людини й природного середовища від небезпек; вміння оцінити сталість функціонування об'єкта господарювання в умовах надзвичайних ситуацій та обґрунтувати заходи щодо її підвищення; вміння обґрунтувати та забезпечити виконання комплексу робіт на об'єкті з попередження виникнення надзвичайних ситуацій, локалізації та ліквідації їхніх наслідків;

в організаційно-управлінській діяльності: здатність орієнтуватися в основних нормативно-правових актах в галузі забезпечення безпеки; знання організаційно-правових заходів реалізації безпечної життєдіяльності та вміння обґрунтувати та забезпечити виконання у повному обсязі заходів з колективної та особистої безпеки; вміння забезпечити координацію зусиль виробничого колективу в попередженні виникнення надзвичайних ситуацій та ліквідації їх наслідків;

а також у проектно-конструкторській, педагогічно-консультативній, контрольно-консультативній діяльності.

Проблеми формування у бакалаврів сукупності загальнокультурних та професійних компетенцій з БЖД посилюються суперечностями між: державними вимогами щодо підготовки конкурентоспроможних фахівців, здатних вирішувати професійні завдання з обов'язковим дотриманням вимог убезпечення персоналу та захисту населення в небезпечних та надзвичайних ситуаціях і забезпечення гарантованого рівня безпеки функціонування об'єктів господарювання, матеріальних та культурних цінностей в межах науково-обґрунтованих критеріїв прийнятного ризику, у зв'язку з усвідомленням людством кризового стану ноосфери, низьким рівнем загальнокультурних та професійних компетенцій з БЖД; необхідністю формування сукупності загальнокультурних та професійних компетенцій з БЖД у бакалаврів і відсутністю педагогічної технології, що дозволяє гарантовано формувати ці компетенції у системі неперервної освіти; потребою у неперервності процесу формування сукупності загальнокультурних та професійних компетенцій з БЖД і відсутністю узгоджених не тільки з іншими дисциплінами професійної підготовки, але й між собою навчальних програм дисциплін циклу БЖД, які можуть забезпечити наступність навчання на різних рівнях освіти; реформуванням систем освіти, економіки, безпеки життєдіяльності і забезпеченням відповідними науково-методичними матеріалами навчальних закладів; традиційною системою підготовки бакалаврів і необхідністю працювати в сучасних організаціях, де кожен працівник постійно виявляє і розв'язує проблеми, що забезпечують для організації можливість безперервних експериментів, змін і вдосконалень, які сприяють її зростанню, навчанню і досягненню цілей; наближенням системи освіти України до світових стандартів і низьким рівнем умінь самостійної роботи студентів.

Дисципліна «Безпека життєдіяльності» визнана професійно спрямованою, що не відповідає сучасним уявленням про мету та завдання вивчення, її зміст тощо. Не зрозуміло, чому опанування БЖД не передбачає знання математики, адже, щоб використовувати імовірнісні структурно-логічні моделі

для ідентифікації та оцінювання рівня небезпеки, необхідно спочатку розглянути принципи побудови моделей та навчитися їх будувати, знати основи теорії імовірності та математичної статистики тощо.

Таким чином, студент, здійснивши неможливе, повинен, на виконання вимог типової навчальної програми БЖД, на 1–2 курсі (найчастіше, у відповідності з робочим навчальним планом – у 1-му семестрі 1-го курсу), коли тільки почалось вивчення математики, а більшість дисциплін циклу професійної та практичної підготовки ще не викладається взагалі, набути компетенцій, знань, умінь і навичок для здійснення професійної діяльності з урахуванням ризику виникнення техногенних аварій і природних небезпек. Також у студентів повинна бути сформована відповідальність за особисту та колективну безпеку. Отже, завдання вивчення БЖД не передбачає набуття знань, умінь тощо для забезпечення особистості, родини, інших колективів у побуті, довіллі, дозвіллі, творчості, спортивних змаганнях, подорожах та інших видах діяльності, не пов'язаних з професійною діяльністю, а тільки формування відповідальності за неї. Особа, яка не здатна забезпечити себе, тим більше не зможе здійснити це стосовно інших людей, культурних та матеріальних цінностей, безпека яких не повинна бути важливішою ніж безпека окремої людини.

Відповідно, об'єкт безпеки життєдіяльності – людина як особистість та її безпека не включені і до завдання вивчення дисципліни БЖД, яке «передбачає опанування знаннями, вміннями та навичками вирішувати професійні завдання з обов'язковим урахуванням галузевих вимог щодо забезпечення безпеки» будь-кого та будь-чого – персоналу, населення, об'єктів галузі, матеріальних цінностей, окрім самої людини. Таким чином, визначені мета і завдання дублюють основний принцип державної політики в галузі охорони праці, у відповідності з Законом України про охорону праці, про «пріоритет життя і здоров'я працівників, повна відповідальність роботодавця за створення належних, безпечних і здорових умов праці» [3].

Незрозуміло також, чому, «засвоївши дисципліну «Безпека життєдіяльності», майбутні бакалаври (молодші спеціалісти) повинні оволодіти сукупністю загальнокультурних та професійних компетенцій з питань безпеки життєдіяльності» тільки «у відповідних напрямках підготовки для вирішення професійних завдань, пов'язаних із гарантуванням збереження життя та здоров'я персоналу об'єкта господарювання в умовах небезпечних і надзвичайних ситуацій» [8]. Поділ компетенцій, які здобуваються майбутніми фахівцями в результаті вивчення дисципліни «Безпека життєдіяльності» на загальнокультурні та професійні (за видами діяльності) не завжди вважаємо коректним. Можна зауважити, що: «знання сучасних проблем і головних завдань безпеки життєдіяльності та вміння визначити коло своїх обов'язків з питань виконання завдань професійної діяльності з урахуванням ризику виникнення небезпек, які можуть спричинити надзвичайні ситуації та привести до несприятливих наслідків на об'єктах господарювання; здатність приймати рішення щодо безпеки в межах своїх повноважень» [8] не повинні входити до складу загальнокультурних компетенцій.

Частину професійних компетенцій взагалі не можуть і не повинні опанувати студенти 1–2 курсу при вивченні дисципліни БЖД: вміння оцінити сталість функціонування об'єкта господарювання в умовах надзвичайних ситуацій та обґрунтувати заходи щодо її підвищення; вміння обґрунтувати та забезпечити виконання комплексу робіт на об'єкті з попередження виникнення надзвичайних ситуацій, локалізації та ліквідації їхніх наслідків; вміння оцінити безпеку технологічних процесів і обладнання та обґрунтувати заходи щодо її підвищення; оцінювати стан готовності підрозділу до роботи в умовах загрози і виникнення НС за встановленими критеріями і показниками» [8].

До загальної складової змісту програми теж є суттєві зауваження. Тема 1 «Категорійно-понятійний апарат з безпеки життєдіяльності, таксономія небезпек. Ризик як кількісна оцінка небезпек» не корелюється зі змістом питань, що в ній розглядаються, оскільки слово «ризик» зустрічається тут тільки як відповідне визначення, в той час як у темі 5 розглядається застосування ризик-орієнтованого підходу для побудови моделей надзвичайних ситуацій. Перелік видів небезпек (мікро- та макро-біологічна, вибухопожежна, гідродинамічна, пожежна, радіаційна, фізична, хімічна, екологічна) неповний та некоректний, оскільки складається з небезпек різних класифікацій.

У темі 2 не розглядаються питання з попередження, під час та після впливу цих природних загроз. А у темі 3 розглядається багато питань, які дублюються в дисципліні «Основи охорони праці»: теорія горіння, параметри пожежі, показники матеріалів за горючістю, класифікація об'єктів за пожежовибухонебезпекою тощо, або є вузько професійними: рівні втручання у разі радіаційної аварії, вимоги до розвитку й розміщення об'єктів атомної енергетики, типологія аварій на хімічно-небезпечних об'єктах та вимоги до їхнього розміщення і розвитку, організація дозиметричного й хімічного контролю. У темі 4 основна увага приділена соціально-політичним конфліктам, тероризму, хоча кількість небезпечних ситуацій, пов'язаних із психічним станом людини, конфліктних ситуацій на міжнаціональному, етнічному, расовому чи релігійному ґрунті щорічно зростає. Частина питань теми 6

та тема 7 не повинні входити до складу програми дисципліни «Безпека життєдіяльності», оскільки вони належать до професійних обов'язків рятувальників МНС та завдань державного управління органами влади в період НС.

Формулювання частини питань з професійної складової також не відповідають загальній концепції дисципліни і переліку загальнокультурних та професійних компетентій, якими повинні оволодіти студенти, засвоївши дисципліну «Безпека життєдіяльності». На нашу думку, до них належать: «обґрунтуванням категорії об'єкта господарювання за рівнем загрози техногенного, природного і терористичного характеру та ступенем їхньої захищеності; загальні вимоги до безпечності технологічного обладнання, виробничих процесів; комплекс робіт на об'єкті з попередження НС, локалізації та ліквідації їхніх наслідків за відомими алгоритмами, технологіями з урахуванням чинних галузевих норм і правил; психологічна та медична реабілітація постраждалого населення; основи підвищення психофізіологічної стійкості кадрів до професійних небезпек».

Вважаємо, що необґрунтовано з типової навчальної програми виключені питання, які входили до складу попередніх програм і відповідали загальній концепції дисципліни: класифікація небезпечних та шкідливих виробничих факторів; здоров'я людини як медико-біологічна та соціальна категорія; роль аналізаторів у життєдіяльності людини; закон Вебера–Фехнера; потреби людини; біоритми та їх роль у життєдіяльності людини; травми та професійні захворювання; повітря, вода, продукти харчування як необхідні умови життєдіяльності людини; забруднення атмосфери, гідросфери та літосфери; освітлення, шум, електромагнітні випромінювання тощо.

Висновки. Отже, викладачі дисциплін циклу БЖД у вищих навчальних закладах мають створити умови для формування особистості бакалавра, який повинен володіти сукупністю загальнокультурних та професійних компетенцій з питань безпеки життєдіяльності. Це завдання стосується не тільки змісту освіти з БЖД, оскільки вимагається розробка спеціальних технологій навчання, які повинні враховувати інтереси розвитку особистості майбутнього фахівця.

Література

1. Бикова О. В. Про питання необхідності коригування програм навчальних дисциплін з безпеки з урахуванням основних положень «Концепції державної програми розвитку освіти» / О. В. Бикова, С. І. Осипенко, С. А. Єременко, В. В. Бегун // *Безпека життєдіяльності*. – 2008. – № 7–8. – С. 51 – 53.
2. Желібо Є. П. Проблеми викладання дисципліни «Безпека життєдіяльності» у ВНЗ України / Є. П. Желібо, І. С. Сагайдак // *Безпека життєдіяльності*. – 2007. – № 12. – С. 35 – 36.
3. Закон України «Про охорону праці», № 229-IV від 21.11.2002 // *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. – 2003. – № 2. – Ст. 10.
4. Запорожець О. І. Питання державного регулювання викладання у ВНЗ дисциплін «Безпека життєдіяльності», «Охорона праці та цивільний захист» / О. І. Запорожець, А. В. Русаловський, В. М. Заплатинський, Б. Д. Халмурадов // *Безпека життєдіяльності*. – 2007. – № 11. – С. 11 – 13.
5. Запорожець О. І. Перше засідання науково-методичної комісії з цивільної безпеки. Освіта і виховання у сфері БЖДЛ потребують концептуальних змін / О. І. Запорожець, В. О. Михайлюк // *Безпека життєдіяльності*. – 2007. – № 12. – С. 7 – 11.
6. Ігнатович М. В. Проблеми викладання курсу «Безпека життєдіяльності» студентам економічних спеціальностей / М. В. Ігнатович, В. Ю. Худолей // *Безпека життєдіяльності*. – 2007. – № 10. – С. 42 – 43.
7. Кобилянський О. В. Про питання коригування програми з безпеки життєдіяльності студентів економічних спеціальностей у вищих закладах освіти : збірн. наук. праць Уманського держ. педагог. ун-ту ім. П. Тичини / О. В. Кобилянський ; гол. ред. Мартинюк М. Т. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2009. – Т. 2. – С. 152–160.
8. Типові навчальні програми нормативних дисциплін «Безпека життєдіяльності», «Основи охорони праці», «Охорона праці в галузі», «Цивільний захист». – К. : Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, 2011. – 72 с.